

ראשית דרכה של התפילה לשלום המדינה

נפש למר עזרא געש ז"ל
נלב"ע בב' בשבט תשפ"ג
מורה, אוהב חכמה ודעת

תפילות ראשוניות
פרסומה הרשמי של התפילה לשלום המדינה
בירורים חדשים על תהליך יצירתה של התפילה
שמה ועיקרה של התפילה
מקורות אפשריים לראשית התפילה
כִּי מִפְּנֵי נֶקַח לְעַבְדְּ אֶת ה'
סיכום

תפילות ראשוניות

בארבעת החודשים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל נאמרו תפילות שונות לשלומה. לדוגמה: ביום הכרות העצמאות חיבר הרב איסר יהודה אונטרמן, רבה האשכנזי של תל אביב-יפו (ולמים הרב הראשי), תפילת "מי שבירך" למדינה, שנאמרה בבית הכנסת הגדול בתל אביב כבר למחרת, שבת פרשת 'אמור' ו' באייר תש"ח¹. כמה קהילות אימצו את תפילת "הנותן תשועה", שחברה מעיקרה לפני כשבע מאות שנה בתור תפילה לשלום המשטר הזר שתחתיו חיו היהודים, לאחר שערכו בה עדכונים והתאמות למדינת ישראל; כך למשל הונהג בבית הכנסת "מקור חיים" בפתח תקווה על ידי רבה של פתח תקווה, הרב ראובן כץ². בחודש סיוון תש"ח החלו בחלק מקהילות יהודי תימן בישראל לומר נוסח דומה שהתקין רבם, הרב שלום יצחק הלוי³, ועד ימינו אלה יש הנוהגים לומר נוסח

- 1 יואל רפל, "התפילה לשלום המדינה: תולדותיה, תכניה ופירושה", תשע"ח, עמ' 62-64.
- 2 רפל, שם, עמ' 67-70. בארכיון הרב הרצוג שמור מכתב שכתב בג' בחשוון תשי"ד אל הרב כץ לאחר ביקורו בפתח תקווה, ובו ביקר את אמירת תפילת "הנותן תשועה" במקום תפילת "אבינו שבשמים": "איזה צורך יש בתפילת הנותן תשועה, כשהרבנות הראשית לישראל כבר פרסמה תפילת אבינו שבשמים וכו' שהיא תפילה יפה עד מאד ונתקבלה בארץ ובחו"ל, ולמה לא יקבל כ"ג אותה התפילה? תפילת הנותן תשועה... באמת אינה הולמת. וידוע שאיננה מיסוד חז"ל, ואף לא ידוע שמחבריה היו גדולי ישראל. היא נתחברה, כנראה... עפ"י דרישת הרשות הגויית... וביחוד שכ"ג היה עצמו עמוד תווך של הרבנות הראשית".
- 3 אהרן ארנד, "תפילות לשלום חיילים", בתוך: עלי ספר, כד-כה, תשע"ה, עמ' 305, הערה 42. רפל, שם, עמ' 59-71, הביא חמש תפילות לשלום המדינה שחוברו בטרם פרסמה הרבנות הראשית את תפילתה הרשמית, ויחד עם נוסח הרב שלום יצחק הלוי הרי לנו שש.

זה⁴. ברם, רבים הסתייגו משימוש בתפילה "הנותן תשועה" כלפי מדינת ישראל מטעמים מובנים⁵.

פרסומה הרשמי של התפילה לשלום המדינה

בט"ז באלול תש"ח, ביום שני לסדר "כי תבוא אל הארץ", פרסמו הרבנים הראשיים לארץ ישראל, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג זצ"ל, והראשון לציון, הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל זצ"ל, את התפילה הרשמית לשלום המדינה, בעיתון "הצופה". תחת הכותרת "תפילה לשלום מדינת ישראל" נכתב בזו הלשון:

מרנן ורבנן הרבנים הראשיים לארץ ישראל הגרי"א הלוי הרצוג והגר"ב צ' עוזיאל בהסכמת חברי המועצה וראשי הרבנים של תל אביב, חיפה ופתח תקווה: שליט"א יסדו ותיקנו את התפלה שלהלן להאמר בכל בתי הכנסת

4 כגון בית הכנסת 'סוכת שלום' בנימינה, ובית הכנסת 'ימין משה' ברעננה. הנוסח מודפס ברוב סידורי תימן, ורוב ככל חכמי תימן בקום המדינה הנהיגו לאומרו בכל שבת, כגון: הרב חיים כסא והרב יחיא אלשיך. ראה: משה גברא, התכלאל המדעי המהודר, בני ברק, תשע"ב, עמ' 198.

5 לדוגמה: הרב יוסף קאפח ("תרגומים ערביים של תפילת 'שמונה עשרה'", בתוך: תרביץ, כו, תשי"ז, עמ' 199) הצטער על כך ש"יש עוד כיום חזנים, המברכים את קברניטי מדינת ישראל בנוסח זה" של "הנותן תשועה", ש"נתקן בתבונה רבה", כלשונו, ושני הפסוקים ששובצו בו נבחרו מפני שיש בהם הסוואה לרחשי לבם של היהודים לגבי המושלים הגוים העריצים: בפיהם אמרו "הַנּוֹתֵן תְּשׁוּעָה לְמַלְכֵינוּ" (תהלים קמד, י) כשכוונתם הכמוסה שיתקיים סיום המשפט שבפסוק הבא: "פָּצְנֵי וְהַצִּילֵנוּ מִיַּד בְּנֵי נָכָר, אֲשֶׁר פִּיָּהֶם דָּבָר שָׁוְא וְיַמְיִנָם יְמִין שֶׁקֶר!" גם סיומו של הפסוק השני בתפילה זו - "הַנּוֹתֵן בָּרֵךְ דָּרְךְךָ, וּבְמַיִם עֲזִים נְתִיבָה" (ישעיה מג, טז), שמתאר את גבורות ה' בקריעת ים סוף - מבטא את רחשי הלב הכמוסים, שסופם של המלכים העריצים העומדים עלינו ומכריחים אותנו להתפלל לשלומם יהיה כמו סופם של המצרים: "יִשְׁכְּבוּ בַל יִקּוּמוּ". ע"ע: אהרן ארנד, פרקי מחקר ליום העצמאות, תשנ"ח, עמ' 186-187; שיחות הרב צבי יהודה, בעריכת הרב שלמה אבינר, בראשית, עמ' 144, והשווה לביקורת הרב הרצוג הנ"ל בהערה 2.

6 נוסח כמעט זהה פורסם יומיים אחר כך (י"ח באלול) בעיתון "הבקר".

7 מרשימת רבני הערים בולט בהיעדרו רבה של ירושלים באותה עת, הגר"ב פרנק זצ"ל. האם מפני שלא תמך בתפילה זו? כידוע, הוא התנגד לאמירת הלל ביום העצמאות (ראה שו"ת יביע אומר ו, ס' מא) - אף שגם הוא (כמובא בכרם ציון, תרומות כרך א עמ' לח) היה שותף להשקפה של "כמעט כל גדולי הדור" (כלשון הגרע"י יוסף, יביע אומר שם, ועי' הגר"מ כשר, התקופה הגדולה, עמ' שעד-שעח) שראו בהקמת מדינת ישראל "אתחלתא דגאולה", והוא אף התיר להסתפר ולהתגלח ביום העצמאות (כמובא במאמר הרב שמואל כ"ץ, "תרומתו של הגרי"א הרצוג לעיצוב דמותו של יום העצמאות", קְשׁוּאָה לִיצְחָק, א, תשס"ט, הערה 121). בנוסף, הוא נתן את הסכמתו לתפילה (ארוכה!) שהדפיס "הועד הכללי לעדת היזדים בירושלים": "מי שברך ובקשת רחמים לצה"ל, לומר בשעת פתיחת הארון קדש או אחרי ס"ת" (כמובא ע"י בנו, אברהם פרנק, טוב וחסד ירדפוני, ירושלים תשס"ז, עמ' 19-20). זאת ועוד, "בית דין הגדול בירושלם בנשיאות מרן

בארץ ובתפוצות ע"י הרב או ע"י הש"ץ, בשבתות ובמועדים אחרי קריאת התורה.

וכאן הודפסה התפילה "אבינו שבשמים", ולאחר מכן נוספה הערת סיום זו:⁸
 כדאי לציין, שעל פי הזמנת הרב הראשי הגרי"א⁹ הרצוג השתתף הסופר ש"י עגנון אף הוא בניסוח התפילה.

בשלושת הימים הבאים חזרה והתפרסמה התפילה בעיתונים נוספים.⁹
 מפרסומים אלה עולה באופן ברור שתפילה זו, שקיבלה את הסכמתם של רבנים רבים וחשובים בארץ, שלושה שותפים ביצירתה: הרב הרצוג, הרב עוזיאל והסופר ש"י עגנון. מה שלא ברור הוא מה היה חלקו של כל אחד משלושתם. על מדוכה זו כבר נכתב רבות.¹⁰

הגאב"ד רבנו צבי פסח פראנק¹⁰ פרסם בערב הכרות המדינה "סדר תפלה מיוחד ליום החמישי ד' אייר תש"ח ערב השעה הגורלית בארצנו הקדושה". אם כן, מדוע אין שמו מופיע בין המסכימים לתפילת "אבינו שבשמים"? מתברר כי התשובה פשוטה בתכלית: גם הרב פרנק הסכים עם התפילה, והניסוח "בהסכמת חברי המועצה וראשי הרבנים של ת"א, חיפה ופתח תקווה" כולל גם אותו, כי הוא - בניגוד לרבני שאר הערים - היה גם חבר מועצת הרבנות הראשית באותה עת. מסתבר שבשאלות מסוימות לא הסתפקו הרבנים הראשיים בחוות דעתם של חברי מועצת הרבנות הראשית, והתייעצו עם רבנים נוספים (גם בסוגיות אחרות פנו הרב הרצוג והרב עוזיאל ל"חברי מועצת הרה"ד לא"י וראשי הרבנים של ת"א ויפו, חיפה ופתח תקווה", ראה למשל תחוקה לישראל על פי התורה, כרך ג, עמ' 118). להוציא מידי ספק יש לציין כי בארכיון הרב הרצוג שמור מברק שנשלח אליו מהרב פראנק בזה הלשון: "מצד מצפוני הייתי מחליף איזה תבות בסגנון התפילה, אלא שאני מבטל דעתי מפני דעתו והנני מסכים לקבוע התפלה".

8 ובשינויים קלים (סימנתי אותם כאן באות **מודגשת**; המילה "הזמנת" חסרה כאן) בעיתון "הבקר" הנ"ל: "**מענין** לציין, כי על פי הרב הראשי הגרי"א⁹ הרצוג השתתף הסופר ש"י עגנון גם הוא בניסוח התפלה".

9 ביום שלישי, י"ז באלול, בעיתון "הארץ"; ביום רביעי, כנ"ל בעיתון "הבקר" וביום חמישי בעיתון "העולם". נוסח ההודעה ב"הארץ" וב"העולם" שונה בכמה פרטים מהנוסח הנ"ל שב"הצופה" וב"הבקר". למשל: הכותרת קצרה יותר ("תפילה לשלום ישראל") והערת הסיום מנוסחת בגוף ראשון ("מוסרים לנו שעל פי הרב הראשי ר' י. א. הרצוג השתתף גם הסופר ש"י עגנון בניסוח התפילה"). בנוסף לארבעה עיתונים אלה דווח בי"ז באלול בעיתון "המשקיף": "הרבנות הראשית לא"י חיברה תפילה לשלום מדינת ישראל. עפ"י בקשת הרב הראשי ר"ה הרצוג, השתתף גם ש"י עגנון בניסוח התפילה".

10 בי"ח באדר א' תשל"ל, במלאת שבעה לפטירת ש"י עגנון, פורסם בעיתון מעריב, כנראה ע"י העיתונאי ר' נח זבולוני, תחת הכותרת "ראשית צמיחת גאולתנו", כי "בין שאר זכויותי הרבות של הסופר ש"י עגנון ז"ל, יש למנות גם את העובדה, שהוא סיגן וערך את התפילה הרשמית לשלום המדינה, שמקובל לומר אותה מדי שבת בשבתו ברוב בתי הכנסת בארץ ובתפוצות... לזכותו יזקק הביטוי החשוב ביותר שהכניס לגוף התפילה - 'ראשית צמיחת גאולתנו'... עגנון עצמו התגאה

בירורים חזשים על תהליך יצירתה של התפילה

לאחרונה התפרסמו כמה ממצאים שמאפשרים הבנה מדויקת יותר של גלגולי יצירתה של התפילה במהלך שלושת השבועות שקדמו לפרסומה. ביום שני, כ"ה בחודש אב תש"ח, שלח הרב הרצוג אל הסופר ש"י עגנון טיוטה של תפילה, בצירוף מכתב בכתב ידו על נייר מכתבים הנושא את הכותרת "המשרד הפרטי של הרב הראשי לארץ-ישראל"¹¹. וזו לשונו:

ב"ה כ"ה אב תש"ח. לידייני רש"י הלי¹² עגנון, הי"ו, שלום עד העולם.
מכמה מקומות בתפוצות¹³ פונים אלי בדרישה לתקן תפלה במקום הנותן תשועה¹⁴. אחינו שבגולה נותנים עיניהם בי ואני נותן עיני בכך¹⁵, כי עמך השירה

מאד בחיבור התפילה לשלום המדינה. "הכל תלוי במזל" ... משום מה רק כעבור י"ד שנים עורר מאמר באותו עיתון פולמוס בסוגיה זו - מאמרו של דוד תמר שכותרתו "האם חיבר ש"י עגנון את התפילה לשלום המדינה?" (ב' באייר תשמ"ד).

11 צילום המכתב מופיע בספרו של רפל (לאחר עמ' 222). הפענוח שלנו כאן דומה כמעט לגמרי לפענוחו של פרופ' יוסף עופר ("הרב הרצוג, ש"י עגנון, והתפילה לשלום המדינה", בתוך: 'עיונים' כרך 38, תשפ"ג, עמ' 220) ושונה בפרטים קטנים מפענוחי רפל (שם ובעמ' 129). מעניין להשוות מכתב זה לעדות מזכירו של הרב הרצוג, הרב יעקב גולדמן (כמובא אצל רפל): "עליתי יום אחד להרב הרצוג זצ"ל ומצאתיו נרגז. הוא סיפר לי כי מבקשים ממנו לחבר תפילה למדינה במשך ימים אחדים, שכן בעוד ימים ספורים יתקיים טכס לאומי חשוב ורוצים להתפלל תפילת המדינה. אמר לי הרב, איני רגיל בכאלה, לחבר תפילות... ומה עוד בזמן קצר. רציתי להרגיע את הרב ועל כן אמרתי לו, אין הדבר נורא. תחבר תפילה במיטב יכלתך ואני אביא את הנוסח לפני מר עגנון שישים עינו עליו ויעיר את הערותי [...] הרב הסכים להצעתי בשמחה, ומיד ישב וכתב התפילה".

12 בפענוחים קודמים של המכתב הושמט התואר "הלי". נראה שלא בכדי ציין הרב הרצוג הלי תואר זה בבקשתו מהסופר הלי "כי עמו השירה", שיחבר תפילה, שהרי השירה (בבית המקדש) היא מתפקידיהם...

13 צ"ע שהדרישה "לתקן תפלה במקום הנותן תשועה" מוצגת כאן ככאה "מכמה מקומות בתפוצות", והרי בחו"ל עדיין מתפללים לשלומה של מלכות! דווקא בארץ ישראל היה צפוי שירגש הצורך להתפלל לשלום המדינה יותר מאשר בתפוצות. עוד יותר תמוהה הדגשת הרב הרצוג שהדרישה לחיבור התפילה היא של "אחינו שבגולה", לאור בקשות כאלה מצד רבנים מהארץ, כפי שצינו ארנד ורפל (במקורות הנ"ל בהערה 3).

14 על היחס בין שתי התפילות ראה בדברי הרב יהודה זולדן, מלכות יהודה וישראל, תשס"ב, סימן י, עמ' 178-187. כפי שהוא מציין, יש שנמנעו מתפילה לשלומה של מלכות גם תחת שלטון זר.

15 שיבוץ לשון הברייתא: "תנו עיניכם באיכם שבגולה" (תענית כב, ב). והשווה ללשון חוני המעל "בניך שמו פניהם עלי" וכו' (תענית פ"ג מ"ח). והשווה ללשון מזכירו של הרב הרצוג (כנ"ל בהערה 11): "אני אביא את הנוסח לפני מר עגנון שישים עינו עלי".

והסגנון ואתה ירא את ה' מנעורך וכשר והגון לתקן תפלה¹⁶. מכל מקום אני שולח לך נוסחא קצרה שתיקנתי, בתור "קרבן קפיצה" או מצע¹⁷.

בתודה רבה ובברכת כט"ס, מוקירך כערכך הנשגב, ידידך¹⁸ י"א הלוי הרצוג כדי להבין מה הייתה תרומתו של עגנון לניסוח התפילה, עלינו לדעת מהי הטיטה שצורפה למכתב הרב הרצוג ועמדה לנגד עיני עגנון. ד"ר יואל רפל דן בהרחבה בסוגיה על בסיס שני העתקים כמעט-זהים של נוסח לא-סופי של התפילה, אחד כתוב בכתב ידו של הרב הרצוג¹⁹ ואחד בכתב ידו של עגנון. לדעת רפל, ההעתקה בכתב ידו של הרב הרצוג היא הטיטה ששלח הרב הרצוג לעגנון, ועגנון רק הוסיף ליטוש סגנוני קל לנוסח שכתב הרב הרצוג. מובא כאן הנוסח שבכתב יד הרב הרצוג, ובהערות השוליים מובאים השינויים המועטים בכתב יד עגנון. מילים המופיעות רק אצל הרב הרצוג מופיעות כאן באותיות מודגשות²⁰:

תפלה לשלום מדינת ישראל (להאמר ע"י הרב או הש"ץ אחרי קריאת התורה בשבתות ובמועדי קודש).

אבינו שבשמים, צור ישראל, מושיעו וגואלו, ברך את מדינת ישראל, ראשית צמיחת גאולתנו. הגן עליה באברת חסדך ופרוס עליה סכת שלומך ושלח אורך ואמתך לראשיה שריה ויועציה, ותקנם בעצה טובה מלפניך.

16 הרב הרצוג מדגיש כאן את הערכתו הרבה לאישיותו של המשורר הלאומי, שמצטיין לא רק ב"שירה וסגנון", אלא גם ביראת שמיים מנעוריו, והוא "כשר והגון לתקן תפלה". בהתאם לנפסק בהלכות שליח הציבור הראוי לעבור לפני התיבה (שו"ע או"ח נג, ד): "ואיזהו הגון? שיהא ריקן מעבירות ושלא יצא עליו שם רע אפילו בילדותו". הערכת אישיותו של עגנון וחלקו בניסוח התפילה הם גורם משמעותי בהתקבלות התפילה או בהסתייגות ממנה בקהילות השונות. ואכמ"ל.

17 עופר (שם, הערה 16) הוכיח שיש לקרוא "מצע" (= בסיס), ולא ראשי תיבות "מצ"ע" [=מצד עצמו/עצמך] כהצעת רפל.

18 סגנון חתימה דומה מצוי ברבות מאוד מתשובותיו של הרב הרצוג, אך בדרך כלל חתימת דבריו מנוסחת בגוף שלישי, כגון במכתבו לגר"ש גורן: "ידידו עוז, מוקירו כערכו הנשגב" (פסקים וכתבים, שו"ת יו"ד, כרך ד סימן כו), ואילו במכתב בקשה זה - בגוף שני: "מוקירך כערכך הנשגב, ידידך!" (הערת הרב יהושע בוך).

19 כתב היד נמצא במוזיאון היכל שלמה. אל בניין זה במרכז ירושלים שנבנה ביוזמת הרב הרצוג עבר משרדו של הרב הרצוג עם חנוכתו בל"ג בעומר תשי"ח.

20 צילום כתב ידו של הרב הרצוג מובא במאמרו של רפל (בעמ' 310) ובספרו (במדור הצילומים לאחר עמ' 222; בעמ' 132 הוא ערך טבלת השוואה של נוסח כתבי היד של הרב הרצוג ועגנון). גם הפיסוק וגם הכתיב הוא על פי כתב היד של הרב הרצוג. שש מילים מופיעות בכתב חסר אצל הרב הרצוג, ובכתיב מלא אצל עגנון: סוכת, ואמיתך, עורך, פקוד, חוקיך, עורך.

תנה עזך וגבורתך וחזק ידי מגיני ארצך ולוחמי²¹ מלחמתך והנחילים [והנחילנו] אלקינו²² ישועה²³ ועטרת נצחון תעטרם [תעטרנו]. ונתת שלום בארץ ושמחת עולם ליושביה.

ואת אחינו פליטת עמך בית ישראל פקד-נא בכל ארצות פזוריהם ותולכים מהרה קוממיות לציון עירך **ולירושלים**²⁴ משכן שמך, כמו שכתבת בתורתך, אם יהיה נדחך בקצה השמים משם יקבצך ה' אלקיך ומשם יקחך והביאך²⁵ אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה, למען נשמור חקיך ונעשה רצונך,²⁶ והופע בהדר גאון עזך על כל יושבי תבל ארצך, ויאמר כל אשר נשמה באפו ה' אלקי ישראל מלך ומלכותו בכל משלה, אמן סלה.

בשני מקומות כתבו הרב הרצוג ועגנון נוסח חלופי בין השיטין, וכאן הצגנו אותם בסוגריים מרובעים: "והנחילים ישועה", כלפי הלוחמים, או "והנחילנו" - שהרי ישועת הלוחמים היא ישועת העם כולו; וכיו"ב: "ועטרת נצחון תעטרם" או "תעטרנו"²⁷. ההבדל בין שני כתבי היד הוא שאצל עגנון כתובות החלופות בכתב בהיר יותר, כנראה בעיפרון. משינוי זה הסיק פרופ' יוסף עופר, שדן לאחרונה בסוגיה²⁸, שעגנון

21 אצל עגנון: ללא ו' החיבור: לוחמי.

22 אצל עגנון: ה' אלקינו. לאחר מכן, כתב עגנון ומחק מילה הקשה לפענוח. לדעת עופר, המילה היא "ברכת".

23 לאחר המילה "ישועה" כתב עגנון ומחק את המילה "נצחון". לדעת עופר, תחילה כתב עגנון "ברכת נצחון", ואחר כך המיר זאת ב"ישועה ועטרת נצחון".

24 אצל עגנון: "ולארץ".

25 בשני כתבי היד הושטמו כאן מנוסח הפסוק שני השמות "ה' אלהיך". על כך מעיר רפל בספרו (עמ' 283, הערה 36): "שגיאה זו תחזור על עצמה פעמים רבות בפרסומים של התפילה, ובכלל אלו גם בפרסום הראשון של הרבנות הראשית שנשלח לעיתונים". ואולם, מסתבר שאין כאן פסול ולא שגיאה. השמטה זו הייתה מכוונת, והיא הולכת בד בבד עם קיצור הפסוק והשמטת סופו.

26 לאחר "רצונך" כתב עגנון ומחק את המילים "ולעבדך בלבב שלם".

27 הסבר אחר לקיומם של שני הנוסחים מציע רפל (עמ' 177), שנוסח "הנחילנו", "תעטרנו" נועד לכלל מתפללי התפילה בארץ; ונוסח "הנחילים", "תעטרם" נועד לאומרי התפילה בחוץ לארץ. לעצם הרעיון לחלק בנוסח התפילה בארץ ובחו"ל יש תקדים כבר בסוגיית חתימת ברכה מעין שלוש במסכת ברכות מד, א. מעניין למצוא הבדל דומה במשפט הבא של התפילה בסידור קורן-תלפיות (יצא לאור בתשס"ט) המיועד ליהודי ארה"ב: "וְנָתַתְּ אֶתְּנוּנוּ כֹּל בְּיַת יִשְׂרָאֵל, פְּקֹד נָא כָּל אֲרָצוֹת פְּזוּרֵינוּ, וְתוֹלְכֵנוּ [בארץ ישראל: פְּזוּרֵיהֶם, וְתוֹלְכֵם] מְהֵרָה קוֹמְמִיּוֹת לְצִיּוֹן עִירְךָ". וצ"ע למה מנסחי התפילה לא ניסחו "פְּזוּרֵינוּ, וְתוֹלְכֵנוּ", נוסח השווה לכל נפש ולכל אתר ואתר.

28 לעיל הערה 11, עמ' 219.

כתב את הנוסח החלופי לאחר מחשבה נוספת, ואם כן יוצא שהרב הרצוג שכתב את שני הנוסחים החלופיים זה ליד זה הוא זה שהעתיק מכתב ידו של עגנון, ולא כפי שהסיק רפל. אפשר לחזק מסקנה זו גם מכך שלא מסתבר שבטיטה ששלח לעגנון יכתוב הרב הרצוג את כל הפתיח הכולל פירוט מעשי שנכתב בסוגריים: "(להאמר ע"י הרב או הש"ץ אחרי קריאת התורה בשבתות ובמועדי קודש)".

נדבך נוסף בחקר תולדות חיבור תפילה זו הניח פרופ' עופר, בצרפו לדיון העתק נוסף של התפילה שהודפס במכונת כתיבה, בזו הלשון²⁹:

אבינו שבשמים, השקיפה ממעון קדשך³⁰ וברך את מדינת ישראל, ראשית גאולתנו. הגן עליה באברת חסדך ופרוס עליה סכת שלומך, שלח אורך ואמיתך לראשיה, שריה ויועציה, ותקנם בעצה טובה מלפניך. שומר ישראל חזק את ידי מגיני ישראל וזר נצחון תעטרם. ברך את עמך ישראל³¹ בארץ ובתפוצות. צורנו וגואלנו אסף נא פזורינו ונדחינו לציון משכן כבודך. מהרה יאמנו דברי נביאך לישראל עם קדשך ולכל יושבי תבל ארצך, ככתוב בדברי קדשך, אמן ואמן.

לדעת עופר, העתק זה הכתוב במכונת כתיבה הוא ה"נוסחא קצרה, בתור קרש פפיצה או מצע" שחיבר הרב הרצוג בראשונה³² ושלחו לעגנון בתור טיוטה, שאותה שכלל עגנון מאוד.

יוצא אם כן ששתי המילים הראשונות של התפילה, "אבינו שבשמים", נקבעו בראש התפילה על ידי הרב הרצוג³³. לתואר זה הוסיף עגנון שני תארים נוספים: "צור ישראל וגואלו", על פי התארים "צורנו וגואלנו" שהיו בהמשך הטיטה המודפסת במכונת כתיבה של הרב הרצוג, כנראה מפני שעגנון חשב שעדיף לרכז את תארי ה' בפנייה שבראשית התפילה, לעומת טיוטת הרב הרצוג שבו שבים בהמשך התפילה

29 עופר, עמ' 221 ואילך. תצלום ההעתק המודפס פורסם בשנת 2014 בוויקיפדיה בערך "תפילה לשלום המדינה". מילים המופיעות גם בנוסח הסופי של התפילה מופיעות כאן באותיות מודגשות.

30 שיבוץ לשון הכתוב בדברים כו, טו: "הַשְּׁקִיפָה מִמַּעוֹן קִדְשְׁךָ מִן הַשָּׁמַיִם וּבָרַךְ אֶת עַמְּךָ אֶת יִשְׂרָאֵל".

31 שיבוץ המשך לשון הכתוב בהערה הקודמת.

32 את ייחוס העתק זה לרב הרצוג מבסס עופר (בהערה 20 במאמרו) גם ממקום הימצאו - לצד כתב ידו של עגנון, וגם מהשוואה לתפילות אחרות שחיבר הרב הרצוג ונדפסו במכונת כתיבה בסגנון דומה.

33 לקמן נדון במקור וברמיזה שיש בכינוי זה שבחר הרב הרצוג (פרופ' מנחם צבי פוקס הניח בטעות שעגנון הוא שבחר פתיחה זו, ע"י במאמרו "פולמוס סמוי בתפילה", בתוך: ספר זיכרון לפרופ' זאב פלק, ירושלים תשס"ה, עמ' 125).

ופונים פעמיים אל ה'. כשקיבל הרב הרצוג את כתב ידו של עגנון, הוא הוסיף את התואר "מושיעו": "צור ישראל, מושיעו וגואלו", אך תוספת זו לא התקבלה בסופו של דבר³⁴.

כמו כן, לאור דברי עופר, את ההגדרה של מדינת ישראל כ"ראשית צמיחת גאולתנו", אפשר לייחס גם לרב הרצוג³⁵ וגם לש"י עגנון³⁶, ובכך ליישב את העדויות הסותרות המייחסות ביטוי זה לשניהם. הרב הרצוג כתב בביטוה המודפסת את הביטוי "ראשית גאולתנו", ועגנון הוסיף את התיבה "צמיחת". אם כן, שניהם צודקים, ולשניהם זכויות יוצרים כאחד על ביטוי זה.

על הכינוי "ראשית צמיחת גאולתנו" ספך לימים הרב שאר ישוב כהן³⁷:

שאלתי את הרב הרצוג: יסלח לי כבוד תורתו, אך מניין לכם, שהמדינה היא 'ראשית צמיחת גאולתנו'? אולי יש לה ערך גדול להצלת עם ישראל, אבל מי אומר, שהיא הגאולה, שעליה ניבאו נביאינו ודיברו רבותינו?

חיך הרב, צבטני בלחיי ואמר לי: 'כנראה שכחת גמרא מפורשת: הרי על הפסוק 'וְאַתֶּם הָרִי יִשְׂרָאֵל, עֲנַפְּכֶם תִּתְּנוּ, וּפְרִיכֶם תִּשְׂאוּ לְעַמִּי יִשְׂרָאֵל, כִּי קָרְבוּ לְבֹא' (יחזקאל לו, ח) - דורשים חז"ל (סנהדרין צח, א): 'אין לך קץ מגולה מזה'.

34 לאור ההצעה שלקמן, יתכן שהוספת "מושיעו" גם היא איננה רק רצון תמים להוסיף מילה נרדפת, אלא היא אמורה להזכיר את שמו של אותו האיש, ומטרתה להבהיר שצור ישראל הוא המושיע האמיתי, ולא ה"מושיע" הכוזב.

35 כך עולה מעדויותיו האישיות של הרב הרצוג: "אנחנו, הרבנות הראשית לארץ ישראל, ראינו במדינה את ראשית צמיחת גאולת ישראל, לאמר, האתחלתא דגאולה, וכך קבענו בתפילת ההודיה הידועה" (הרצאה שנשא בכ"א מנחם אב תש"ט, תחוקה לישראל על פי התורה, כרך א, עמ' 222), וכן כתב: "זכינו לכך שבמדינת ישראל - שהיא כמו שפיניתינו בנוסח התפילה שישדתי 'ראשית צמיחת גאולתנו' - יש צמיחת קרן למשפט תורתנו הקדושה" (מאמר "בענין חשש לגט מעושה" שפורסם בשבט תשי"ז בכתב עת "הדרום", חוברת א', עמ' 3). על הקביעה שמדינת ישראל היא "ראשית צמיחת גאולתנו" חזר הרב הרצוג כמה פעמים, והוא אף הגדירו כ"יותר מאתחלתא דגאולה" (ביום העצמאות תש"ט ובג' באייר תשי"ח, כמובא במאמר הנ"ל "תרומתו של הגרי"א הרצוג לעיצוב דמותו של יום העצמאות", עמ' 562, הערה 14). וע"מ מאמרנו של הרב ארי יצחק שבט, "על חז"ל, הרב הרצוג, והוודאות שלא תהיה גלות נוספת", מְשׂוּאָה ליצחק, שם, עמ' 40-50, ובמאמרי התגובה כגון מאמר הרב אלי גורפינקל, "גאולה שלישית אין לה הפסק - במה דברים אמורים?", המעין, ניסן תשע"א [נא, ג], עמ' 53-64.

36 כך עולה למשל מעדות הרב יעקב גולדמן, מזכירו של הרב הרצוג (רפל, עמ' 161).

37 כמובא בספר "הא"ש על העדה - סיפור חייו ופועלו של הרב אליהו יוסף שאר-ישוב כהן", מאת יחיאל פריש וידידה הכהן, תשע"ג, עמ' 153; וע"ע שם בעמ' 247.

עריכות נוספות שביצע עגנון, ובהן דן עופר בקצרה, כוללות השמטת הביטוי "זר נצחון", שינוי ניסוח הבקשה על יהודי התפוצות וקיצוץ לארץ, הוספת הפסוקים מפרשת התשובה (דברים ל, ד-ה), פירוט תכלית המדינה וקיצוץ הגלויות (שמירת מצוות ה'!)³⁸) וקבלת מלכות ה' לעתיד לבוא על ידי כל העולם.

את נוסח התפילה שערך עגנון הוא שלח בחזרה אל הרב הרצוג כבר למחרת, והרב הרצוג העתיק בכתב ידו את הנוסח שקיבל מעגנון, ובראשו הוסיף את ההנחיה על מועדי אמירת התפילה הנ"ל, וכן שינה כמה שינויים קטנים מאוד, כגון השמטת אמות הקריאה בשש מילים שעגנון כתב בכתב מלא³⁹. בשלב הבא התייעץ הרב הרצוג עם עמיתו הראשון לציון הרב עוזיאל⁴⁰, עם רבני הערים הגדולות ועם חברי מועצת הרבנות הראשית⁴¹. לאחר קבלת משוב ודיונים נוספים אושר הנוסח ופורסם בעיתוני ישראל, כמובא לעיל. ברם, גם אחר הפרסום הראשוני לא תמה עריכת הנוסח של התפילה לשלום המדינה. כעבור שלושה שבועות, בערב יום הכיפורים תש"ט, פרסמה הרבנות הראשית בעיתון "הצופה" עדכון לנוסח התפילה, וכבר בשנה הראשונה לחיבורה הופצו כמה נוסחים שלה השונים זה מזה בפרטים קטנים⁴². הנוסח הנפוץ בסידורים בימינו פורסם לראשונה בירחון "ההד" בחודש טבת תש"ט, ופורסם שוב על ידי הרבנות הראשית בחודש ניסן תשל"ג כנוסח התפילה לבתי הכנסת⁴³.

38 מרגש מאוד לראות שדווקא עגנון, שבתוך ספריו אפשר למצוא מדי פעם דעות ותיאורים שאינם 'תורניים' במיוחד, הוא זה שיוזם להוסיף בנוסח התפילה לשלום המדינה את הבקשה לשמירת המצוות. עגנון כנראה חזה בעיני רוחו שמדינת ישראל, שהייתה בימיה הראשונים מדרון תלול לירידה בשמירת המצוות לרבים, תהפוך במשך השנים למקיימת עולם התורה ומחזקת שמירת המצוות בארץ ובעולם בממדים שקשה היה להאמין שיקרו. לבקשה הזו שנאמרת כל שבת ע"י כה רבים, בזכות יוזמתו של עגנון, יש ללא ספק חלק בנס הגדול הזה (הערת הרב יואל קטן, ע"י במאמרו 'ראשית צמיחת גאולתנו' בעיתון 'בשבע' גיליון 1030, ערב שבת פרשת 'בא' ה' בשבת תשפ"ג, ובערוץ 7 בקישור <https://www.inn.co.il/news/590259>).

39 כנ"ל בהערה 20. כמו כן, השמיט הרב שם אדנות באחת הפעמים (כנ"ל בהערה 22), ובסופו של דבר הותיר שם אדנות רק בצ'יטוטים שבסוף התפילה. והשווה ל"שגיאה" הנ"ל בהערה 25, ולמו"מ של הרב הרצוג והרב כץ על הזכרת שם שמים בתפילות לשלום המדינה ולשלום המלכות (רפל, עמ' 69).

40 לא ברור מה היה חלקו של הרב עוזיאל בחיבור התפילה. ראה דיון בשלושת נוסחי התפילה השונים שלו בספרו של רפל, עמ' 127-136.

41 מסתבר שהנוסח שנשלח אליהם היה העתק מוקלד הזהה לטיוטה (השנייה) בכתב ידו של הרב הרצוג. יש להניח שהעתק כזה ייצא בארכיונים של הרבנים הנ"ל.

42 רפל, עמ' 176-194.

43 רפל, עמ' 172. שינוי נוסח משמעותי אחד מהלך בציבור ובסידורים גם בימינו: יש מוסיפים את

שמה ועיקרה של התפילה

התפילה פורסמה בעיתוני ישראל בשם "תפלה לשלום מדינת ישראל" או "תפלה לשלום ישראל"⁴⁴, ובפי רבים היא נקראת "התפילה לשלום המדינה"⁴⁵. אך שמות אלה מעט תמוהים.

התבוננות בתוכן התפילה מגלה שיש בה שלושה חלקים: א. פתיח ובו חמש מילות פנייה אל ה', בדרך של שבח והודיה⁴⁶; ב. "בְּרַךְ... לְיוֹשְׁבֵיהָ" (43 מילים): בקשה מה' שיברך וישמור את מדינת ישראל, ושמנהיגיה ינהלו כהלכה⁴⁷; ג. "ואת אחינו... בכל משלה" (88 או 106 מילים⁴⁸): החלק האחרון והארוך של התפילה צופה לעתיד לבוא ומייחל - כמו בתפילת "על כן נקווה לך" - להשלמת הגאולה (ובכלל זה: קיבוץ גלויות), ששיאה ה"קומה הרוחנית": ההכרה של כל העם וכל העולם במלכות ה' יתברך. על אף שתפילה זו מוכתרת "תפלה לשלום מדינת ישראל" - השלום מפורש בה בשני משפטים בלבד: "ופרוס עליה סכת שלומך... ונתת שלום בארץ". רוב התפילה איננה עוסקת ב"שלומה" הפיזי, אלא, כאמור, בתפילה שהגאולה תושלם, או אז תגיע המדינה לשלימות תפקידה⁴⁹. ואכן, הרב הרצוג ניצל כל הזדמנות להדגיש שאין להסתפק ב"אתחלתא" אלא יש להתקדם וליצוק תוכן רוחני במדינה⁵⁰.

הפסוק השלישי מפרשת התשובה: "וְיָמַל ה'... לְמַעַן תִּיָּיֵךְ" (דברים ל, ו) כהצעת הרב עוזיאל (רפל, עמ' 185), ויש שאין מוסיפים אותו.

44 כאמור בהערה 9.

45 שם זה מתועד כבר בהושענא רבא תש"ט, בעיתון "הצופה".

46 מעניין שאע"פ שזוהי רק פתיחת התפילה, משקלה רב, עד שהרב הרצוג כינה תפילה זו "תפילת ההודיה" (כנ"ל בהערה 35), על אף שעיקר תוכן תפילה זו הוא בקשה יותר מהודיה.

47 חלק זה מתייחד בקצב שירי ובחלוקה לצלעות מקבילות בדרך כלל (ראה יהודית כהן, "על התפילה לשלום המדינה", בתוך "עמודים" 597, אייר תשנ"ו, עמ' 194).

48 תלוי אם כלול בו הכתוב השלישי, כדלעיל בהערה 43.

49 היטיב לתאר העיתונאי משה אישון: "מחבריה לא הסתפקו בקביעת איזשהו 'מי שברך' או 'הנותן תשועה למלכים' לכבודה של מדינת ישראל. הם הקפידו לתת בה ביטוי למשמעות הגדולה של תקומת המדינה היהודית אחרי אלפיים שנות גלות. הם הדגישו את בעיותיה... הם הגדירו את יעדיה... וחתמו בציפיה לביאת המשיח, לאותו יום גדול שחזוהו נביאי ישראל... התפילה לשלום המדינה יונקת ממעיין הקדושה אשר בלב יהודי. היא מוציאה מן הכוח אל הפועל את הרגשותיו העדינות כלפי ארץ ישראל, קבוץ גלויות והגאולה השלמה" (אור המזרח, כז, ניו יורק, תשל"ט).

50 דוגמה לכך בהרצאתו "סיומה של תקופה", י"ד בשבט תש"ט: "ברוך שהחיינו וקיימנו... הִסְפַּת וְיִשְׁמַע יִשְׂרָאֵל הַיּוֹם הַזֶּה נְהַיֵּיתָ לָעַם - פסוק זה כבר נתקיים... נהיינו למדינה יהודית... ואולם בבקשה לגמור את הפסוק בהדגשה מיוחדת על סיומו: נְהַיֵּיתָ לָעַם - לה' אֱלֹהֵינוּ!... שהכל יכירו וידו שההשגחה העליונה דורשת מהם לעצב את צורת המדינה ע"פ תכנית עשויה ברוח ישראל

נוסף על שמות אלה, שתי המילים הפותחות את התפילה לשלום המדינה נעשו בפי רבים לכינויה של תפילה זו: תפילת "אבינו שבשמים"⁵¹. לכאורה זהו שם טכני בלבד, על שם המילים הפותחות את התפילה. מילים אלה עשויות להיראות במבט ראשון תמימות וסתמיות, אולם לאור היסוד ש"אחר הראשית נגרר הכל"⁵² יוצע בדברים הבאים שהבחירה לפתוח תפילה זו בתיבות "אבינו שבשמים" נעשתה במחשבה תחילה, כך שהן בהחלט ראויות לשמש ככינוי לתפילה זו.

מקורות אפשריים לראשית התפילה

מדוע מתוך שלל תארי ה' בחר הרב הרצוג לפתוח את התפילה החדשה לשלום מדינת ישראל בכינוי "אבינו שבשמים"? מלבד השאלה ההיסטורית מה הייתה כוונת הרב הרצוג⁵³, חשובה לא פחות שאלת הכוונה הראויה של מתפללי תפילה זו באמירת כינוי זה יותר משבעים שנה לאחר חיבורה.

מתוך השוואה לתפילה הנפוצה לשלומה של מלכות הפותחת בפנייה "הַנּוֹתֵן תְּשׁוּעָה לַמְּלָכִים", יש שהציעו שהפנייה "אבינו שבשמים" באה לבטא את הקשר המיוחד שלנו - "בנים לה" - אל אבינו שבשמים⁵⁴. אך בהסבר זה אין די, שהרי לכאורה מוטב היה לפתוח ב"אבינו, אב הרחמן, צור ישראל וגואלו" וכד'.

"אבינו שבשמים" דומה לכאורה לפנייה "אבינו מלכנו". בשני הצירופים יש הרכבה של תואר המבטא קרבה, "אבינו" - יחד עם תואר המבטא ריחוק ויראה מסוימים: "מלכנו" או "שבשמים"⁵⁵. הרכבה מעין זו מופרת ממטבע ברכות רבות הפותחות בפנייה אל ה' בלשון נוכח וממשיכות בהתייחסות אליו בלשון נסתר⁵⁶. שני הצירופים

מקורי אמת... ("סיומה של תקופה", תחוקה לישראל, כרך ג, עמ' 213-214).

51 כך כינה אותה הרב הרצוג (כנ"ל בהערה 2), וכך מופיע למשל בתוכן העניינים של סידור "שיח ירושלים" כמנהג יהודי תימן (בלדי) מיסודו של הרב יוסף קאפח זצ"ל, מהדורת תשס"ה.

52 כידוע בספרי חסידות, כגון: בעל שם טוב דברים פרשת תבוא ד"ה וסוד ביכורים; שם משמואל פרשת ויצא שנת תרע"ה.

53 לשם כך יש להשוות לארבע תפילות שחיבר הרב הרצוג קודם לכן הפותחות ב"אבינו שבשמים". ראה בספרו של רפל, עמ' 125-126.

54 ראה: גלעד שטראוס, "המקורות לתפילה לשלום המדינה", בתוך: שמעתין, 104-105, תשנ"א, עמ' 85.

55 כך כתב ר"ב עפשטיין ("ברוך שאמר", עמ' קנג): "טעם צירוף שני התוארים כאחד (אבינו מלכנו) יתפרש עפי' הפיוט ברה"ש אם כבנים אם כעבדים" וכו'. וראה במאמר הרב פרופ' נריה גוטל על "אבינו מלכנו" (אור יקרות, סי' סא, עמ' 547-549), הדן גם בשאלת ההקדמה של התואר "אבינו" ל"מלכנו". וע"ע: רפל, עמ' 156-157.

56 אב לשילוב זה של "דחילו" עם "רחימו" בפסוק הקדושה ששמע ישעיהו הנביא (ו, ג) ממלאכי

דומים גם בכך שיש מקור מקראי לכל אחד מהרכיבים שלהם: את התואר "אֲבִינוּ" כלפי ה' אנו מוצאים בפי ישעיהו הנביא⁵⁷, כמו גם את התואר "מְלִכְנוּ"⁵⁸. במקרא מצאנו גם פניות אל ה' בתארים שהוא בשמים, כגון "אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם" (נחמיה א, ה: "אֲנָא ה' אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם") - תואר שמצוי כבר בפי אברהם אבינו (בראשית כד, ג⁵⁹).

ואולם, שונים שני צירופים אלה במקורם ובתפוצתם: לַפְּנֵיהַ "אֲבִינוּ מְלִכְנוּ" תקדים קדום וחשוב: כמובא בתלמוד (תענית כה, ב) ירד רבי עקיבא לפני התיבה בתענית עקב עצירת גשמים והתפלל "אֲבִינוּ מְלִכְנוּ, אֵין לְנוּ מֶלֶךְ אֵלָא אַתָּה. אֲבִינוּ מְלִכְנוּ, לְמַעַן רַחַם עֲלֵינוּ!"⁶⁰ ובעקבות תפילה קצרה זו ירדו גשמים. נוסח זה הורחב לתפילת "אֲבִינוּ מְלִכְנוּ" המוכרת לנו כיום בימים הנוראים ובימי תענית, הכוללת עשרות תחינות החוזרות ופותחות בפנייה זו. בנוסף, בקשות רבות שהתקבעו בסידורי כל עדות ישראל כוללות פנייה אל "אֲבִינוּ מְלִכְנוּ"⁶⁰, וכך אף נפתחת התפילה לשלום המדינה באחד העיבודים שנעשו לה, הנאמר עד היום בבית הכנסת המרכזי בנס ציונה: "אֲבִינוּ מְלִכְנוּ, צוֹר יִשְׂרָאֵל" וכו'⁶¹.

לעומת זאת, שימוש בתואר "אֲבִינוּ שְׁבַשְׁמִים" בפנייה אל ה' נדיר מאוד גם בספרות חז"ל וגם בסידור. הצירוף "אֲבִינוּ שְׁבַשְׁמִים" מופיע לראשונה בסוף מסכת סוטה⁶²

מרום: "קְדוֹשׁ קְדוֹשׁ קְדוֹשׁ" (נבדל ומופרש לעילא לעילא) מחד גיסא - ומאידך: "מְלֵא כֹל הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ" (ממש כאן). וראה: מחזור ויטרי סימן פח; פירושי סידור התפילה לרוקח, מאה ברכות; ספר כלבו סימן א; רמב"ן לשמות טו, כ; שו"ת הרשב"א ח"ה סי' נב.

57 "אֲתָהּ ה' אֲבִינוּ גְּאֻלָּנוּ" (ישעיהו סג, טז) וכן בפסוק (שם סד, ז) "וְעַתָּה ה' אֲבִינוּ אֲתָהּ" וגו' הנאמר בתחנון שני וחמישי. יש שהציעו כמקור לכינוי זה את הכתוב המוכר (דבה"א כט, י): "וַיִּבְרַךְ דָּוִד... אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲבִינוּ", אך לפי טעמי-המקרא אין "אֲבִינוּ" זה ה' אלא יעקב אבינו. וצ"ע מהי כוונת מהרש"א (חידושי אגדות, תענית כה, ב) שכתב כמקור מקראי לכינוי זה: "הוא אֲבִינוּ" (וראה: אור יקרות הנ"ל, עמ' 548).

58 "ה' מְלִכְנוּ הוא יוֹשֵׁיעֵנוּ" (ישעיהו לג, כב).

59 על היחס בין "אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם וְאֱלֹהֵי הָאָרֶץ" לבין "אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם" גרידא - ראה על אתר בדברי רס"ג, רד"ק, רמב"ן, ר"י כספי ורד"צ הופמן.

60 פנייה זו מופיעה בברכה האחרונה של ברכת המזון, בברכת 'אהבה' לפני קריאת שמע שחריית, פעמיים בתפילת העמידה: בברכת התשובה ובברכת הסליחה, וכן בברכה האמצעית של מוסף הרגלים, ובחלק מהנוסחים אף בהבדלה שבתפילה.

61 נוסח זה חובר ע"י הרב ישראל בארי, חתנו של הרב יעקב משה חרל"פ ורבה של נס ציונה (כמובא בספרו של רפל, עמ' 203).

62 פרק ט משנה טו. לפי חלק מהנוסחאות אין זו משנה אלא ברייתא (ראה למשל מהרש"א דף מט, רע"ב).

ההקשר של "עקבתא דמשיחא"⁶³, במשפט "על מי לנו להישען - על אבינו שבשמים" המופיע שם פעמיים. מספרות חז"ל מוכרים גם עשרות צירופים של "אביך/אביכם שבשמים" או "אביו/אביהם שבשמים". אך כל אלה אינם בדיבור אל ה'. פנייה אל ה' בלשון "אבינו שבשמים" נמצאת לראשונה רק במדרש "אליהו רבה"⁶⁴, וממנו הגיע לסידור התפילה הקטע "לעולם יהא אדם ירא שמים"⁶⁵, שבסופו פונים אל ה' בתואר זה: "אָבִינוּ שְׁבַשְׁמַיִם... וְקִיָּם לָנוּ ה' אֱלֹהֵינוּ מֵה שְׁכֶתְנוּב: בְּעֵת הַהִיא אָבִיא אֶתְכֶם וּבְעֵת קִבְצֵי אֶתְכֶם, כִּי אָתֶן אֶתְכֶם לְשֵׁם וְלִתְהַלָּה בְּכָל עַמֵּי הָאָרֶץ, בְּשׁוּבֵי אֶת שְׁבוֹתֵיכֶם לְעֵינֵיכֶם, אָמַר ה'". בנוסף, מצויה פנייה זו פעם נוספת בסידור התפילה האשכנזי בתחנונים שמוסיפים לאחר קריאת התורה בשני ובחמישי: "יְהִי רְצוֹן מִלְפָּנֵי אָבִינוּ שְׁבַשְׁמַיִם"⁶⁶ וכו'.

אם כן, יתכן שהגורם לבחירת הכינוי "אבינו שבשמים" הוא ההקשר הגאולי של תואר זה במסכת סוטה ("עקבתא דמשיחא"), ואולי נועד תואר זה להזכיר לנו כי יחד עם השתדלותנו המעשית בהקמת המדינה וקינוח ישראל לתוכה, אֵל לנו לחשוב שישועתנו תלויה רק בכוחנו ובעוצם ידינו, אלא עלינו "להישען על אבינו שבשמים" ככתוב במשנה שם. ואולי נבחר תואר זה כדי להזכיר את תפילת השחר הנ"ל הכוללת בקשה להתגשמות נבואת צפניה, ולרמוז לכך שהנה עתה היא מתחילה להתגשם לעינינו⁶⁷. בדומה לכך הוצעה השערה נוספת: שמא פנייה זו נבחרה בהשראת התחנונים

63 צירוף מילים מדויק זה אמנם לא נזכר במשנה. נוסח המשנה בדפוסים הוא "בעקבות משיחא", ונוסח כתבי היד הוא "בעקבות המשיח" (וכן גרס רש"י בפירושו לתהלים פט, נב ד"ה עֲקֹבוֹת מְשִׁיחָךְ). ראה בהרחבה במאמרה המקיף של ד"ר רבקה בליבוים, "בעקבות משיחא ועקבות משיחך" - עיון לשוני" (בתוך: ספר זיכרון למוריה ליבזון: מחקרים במדעי היהדות, ירושלים, תשע"א, עמ' 98 ואילך).

64 כיוצא בו, הכינוי הנדיר "אבי שבשמים" בלשון יחיד, רווח ב"אליהו רבה". דעות שונות לגבי זמן חיבורו של מדרש זה מובאות בספר "מבוא למדרשים" מאת ענת רייזל (וראה מאמרו של אריה אולמן, "סדר אליהו רבה: קווים ייחודיים של הלשון", מים מדלין 25-26, תשנ"ד-תשנ"ה, עמ' 175-193).

65 קטע זה מופיע כבר בסדר רב עמרם גאון. לצד הכינוי "קריאת שמע של קרבנות", נקרא קטע זה "תפילת התעוררות" (סידור רינת ישראל), "קבלת עול מלכות שמים" (סידור קורן) או "ליקוט של קבלת עול מלכות שמים" (מובא בספר "נתיב בינה: פרקי מבוא פירושים ועיונים בסידור", כרך א, עמ' 174).

66 תחנונים אלה מוזכרים בסדר רב עמרם גאון ובספר אבודרהם, אך הם פותחים אחרת: "יְהִי רְצוֹן מִלְפָּנֵי הַשָּׁמַיִם" או בפנייה המקראית הנ"ל "יְהִי רְצוֹן מִלְפָּנֵי אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם", ובנוסח זה הם נאמרים בקהילות יהודי ספרד בשבת מברכים בהכרזת ראש חודש.

67 הפסוקים בפרשת התשובה שעליהם מבוססת נבואת צפניה ("בְּעֵת הַהִיא אָבִיא אֶתְכֶם וּבְעֵת קִבְצֵי אֶתְכֶם"), מצוטטים כלשונם בהמשך התפילה: "מְשִׁם יְקַבְּצֶךָ ה' אֱלֹהֶיךָ וּמְשִׁם יְקַחְךָ, וְהֵבִיאֲךָ וגו'".

הנ"ל הנוספים במנהג אשכנז בשני וחמישי - "יְהִי רְצוֹן מִלְפָנֶי אָבִינוּ שֶׁבְשָׁמַיִם לְכוֹנֵן אֶת בֵּית חַיִּינוּ, וְלִהְיוֹת אֶת שְׁכִינְתוֹ בְּתוֹכֵנוּ... יְהִי רְצוֹן מִלְפָנֶי אָבִינוּ שֶׁבְשָׁמַיִם שֶׁנִּשְׁמַע וְנִתְבַּשֵּׁר בְּשׁוֹרוֹת טוֹבוֹת יְשׁוּעוֹת וְנִחְמוֹת, וְיִקְבֹּץ נְדָחֵינוּ מֵאַרְבַּע כְּנָפוֹת הָאָרֶץ", והיא באה לבטא את תודתנו לה' על כך שבקשות אלו החלו להתגשם.⁶⁸

בנוסף על כך, לאור גילוי הטייטה המודפסת של הרב הרצוג הפותחת במילים "אבינו שבשמים, השקיפה ממעון קדשך", יתכן ששיבוץ לשון הכתוב "השְׁקִיפָה מִמְּעוֹן קְדֻשָּׁה מִן הַשָּׁמַיִם" (דברים כו, טו) השפיע גם על בחירת הפנייה אל ה' "שבשמים" שסמוכה לפניה⁶⁹.

כִּי מְחַנְנוּ נִקְחָ לַעֲבֹד אֶת ה' (שמות י, כו)

בהיסוס מסוים אני מרשה לעצמי להעלות כיוון נוסף, שאינו סותר את התשובות הקודמות⁷⁰: אולי בחר הרב הרצוג לפתוח את התפילה לשלום המדינה בתואר "אבינו שבשמים" דווקא משום שתואר זה שגור בפי כל נוצרי מאמין⁷¹!

"תפילת אבינו שבשמים" הוא שמה של תפילה נוצרית מפורסמת המיוחסת לאותו האיש, שמקובל ברוב העדות הנוצריות לאומרה תדיר בהזדמנויות שונות. היא נקראת כך על שם פתיחתה⁷²: "אָבִינוּ שֶׁבְשָׁמַיִם, יִתְקַדֵּשׁ שְׁמֵךְ, תְּבֹא מְלְכוּתְךָ, יַעֲשֵׂה רְצוֹנְךָ

אגב, על היפוך סדר הפעולות ראה "ברוך שאמר" לר"ב עפשטיין, עמ' לד.

68 וסמך לדבר: משם שאולי גם הביטוי בהמשך התפילה לשלום המדינה: "אֲחִינוּ כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל". ראה: יהודית כהן, "על התפילה לשלום המדינה", הנ"ל, עמ' 195. השווה לנוסח עגנון והרב הרצוג: "אחינו פליטת עמך בית ישראל".

69 אך טבעי הוא למצוא זאת בתפילות נוספות, כגון אצל המגיד הירושלמי, ר' יצחק פרחי: "אחד אלהינו שבשמים השקיפה ממעון קדשך מן השמים" ("מיני מתיקה", תר"ח, עמ' כח); וכן בתפילה שמביא ר' גרשון שטרן, בעל "ילקוט הגרשוני": "אנא אבינו שבשמים השקיפה נא ממעון קדשך מן השמים" ("תפלות לעולי ציון", תר"ע, עמ' ג).

70 כעין תשובתו של אליהו הנביא לאחר תשע תשובות שונות לשאלה "מה ראתה אסתר שזימנה את המן?": "ככולהו תנאי וככולהו אמוראי" (מגילה טו, ב).

71 פרופ' פוקס העלה את ההשערה ש"אבינו שבשמים" היא התרסה כפולה, נגד נוצרים מבחוץ ונגד דעתו של בן-גוריון בהכרזת המדינה מבפנים" (לעיל הערה 33, עמ' 124-125). הוא הניח שעגנון הוא האחראי למילים אלו; אך כאמור, כינוי זה מופיע בראש הטייטה המוקלדת שקיבל עגנון מהרב הרצוג. רפל (עמ' 156) דחה הסבר זה מבלי לנמק: "הצירוף הנוצרי, גם אם היה מוכר לרבנים הראשיים, ודאי לא היה הסיבה לשימוש בו".

72 לצד השם "תפילת אבינו" או "תפילת האדון", שמה הנפוץ הוא Pater Noster על שם שתי התיבות הראשונות בה שפירושן "אבינו".

כְּבִשְׁמֵימִים כִּן בְּאַרְץ. אֶת לֶחֶם חֻקֵּנוּ תֵּן לָנוּ הַיּוֹם, וְסַלַח לָנוּ עַל חַטָּאֵינוּ” וכו’⁷³. המעיין בנוסח תפילה זו עשוי לחשוב שמדובר בתפילה שמקורה יהודי, וישנם אף חוקרים שמצאו הקבלות בינה לבין תפילות יהודיות⁷⁴.

כאמור, אין ספק שהניסוח של הפנייה אל רבש”ע בראש התפילה לשלומה של מדינת ישראל נעשה ע”י הרב הרצוג מתוך שיקול דעת, ולאחר מחשבה תחילה. גם אין ספק בכך שהרב הרצוג הכיר היטב את הנוצרים והנצרות, ופשיטא שכל המקורות הנ”ל היו גלויים וידועים לו, כולל תפילה נוצרית זו. יתכן אפוא שפתיחת התפילה לשלום המדינה דווקא בתואר הזה היה בו מעין “גירא בעינא דשטנא”⁷⁵.

על השבר התיאולוגי העמוק שתקומת מדינת ישראל חוללה לתפיסה הנוצרית כותב הרב יוסף דב הלוי סלוביצקי זצ”ל במאמרו הידוע “קול דודי דופק” (בתוך “דברי הגות והערכה”, עמ’ 24, “הדפיקה השלישית”):

הדוד התחיל לדפוק גם בפתח האוהל התיאולוגי, וייתכן כי זוהי הדפיקה החזקה ביותר. הדגשתי כמה פעמים בדברי על ארץ ישראל, שכל טענות התיאולוגים הנוצרים שהקב”ה נטל מכנסת ישראל את זכויותיה בארץ ישראל, ושכל ההבטחות בנוגע לציון וירושלים מתייחסות במובן אליגורי אל הנצרות והכנסייה הנוצרית, נתגלו בפהרסיא, ע”י ייסוד מדינת ישראל, כטענות שקר, שאין להן שום עיקר ושורש. יש צורך בידיעה מקיפה בספרות התיאולוגית, מאז ימי יוסטין מרטיר עד התיאולוגים החדשים בימינו, כדי להבין את כל הפלא הגדול הזה, שעל ידו נפרכה בפומבי ההנחה המרכזית בתיאולוגיה הנוצרית...

73 בבתי הספר הציבוריים בארצות הברית שבו למדו הוריי, למשל, נפתח כל יום לימודים באמירת תפילה קצרה זו באנגלית. אמור”ר נר”ו לא הצטרף לתפילת הכיתה, ובאחד הימים הוכיחה אותו המורה (נוצרית אדוקה) על כך שאינו “מלביש את פניו בארשת רצינית” בזמן שחבריו הנוצרים מתפללים תפילה זו. שנים ספורות אחר כך פסק בית המשפט העליון של ארה”ב נגד הנהגת תפילה זו בבתי הספר.

74 על תפילה זו ראה: שפ”ן הסופר בספרו עלבונה של תורה, עמ’ 38; משה וינפלד, “מקורה המקראי של תפילת העמידה בשבת ומועד”, בתוך: מקראה בחקר התפילה; ליקוטי “תרביץ” ו, עמ’ 45 [557]. באנציקלופדיה העברית (בערך “קדיש”) מובאת דעה המצביעה על קשר בין נוסח הקדיש לבין תפילה זו. כותב הערך, פרופ’ יוסף היינימן, בחר להצביע דווקא על קשר בין הפתיחה של נוסח הקדיש לפתיחה של תפילה על הגשמים המופיעה בתלמוד הירושלמי (מסכת תענית פרק א הלכה ג). נוסח התפילה שם הוא: “יתגדל יתקדש יתברך יתרום שמך מלכנו על כל טיפה וטיפה שאת מוריד לנו”. וע”ע בדיונים על נוסח תפילת הקדיש (“אבונא דבשמיא וארעא”, או “אבונא דשמיא” וכיו”ב) בלוח ארש (סי’ רעט, מהדורת יצחקי עמ’ קא) ובילקוט יוסף (כרך תפילה ב, נוסחאות התפילה והברכות סי’ פג).

75 “חץ בעיניו של השטן”. הביטוי מופיע בשינויים קלים בסוכה לח, א; בקידושין ל, א; פא, א ובמנחות סב, א.

כידוע, בניסיון להציל יהודים בשואה ולאחר השואה, התעמת הרב הרצוג לא פעם עם האפיפיור ונציגיו. בחירת הכינוי "אבינו שבשמים" לפתיחת התפילה לשלום מדינת ישראל שקמה זה עתה מתאימה אם כן מאוד ליחסו של הרב הרצוג לדת הנוצרית ולראשיה ולמאמיניה. יתכן מאוד שכשם שמצינו כמה נוסחי תפילות וברכות שתוקנו להוציא מלב התועים הכופרים באמונת ישראל⁷⁶ - כך בחר הרב הרצוג לפתוח את התפילה החדשה לשלום מדינת ישראל בתואר "אבינו שבשמים", כדי להדגיש את ביטול אמונת ההבל הנוצרית כאילו בחירת עם ישראל ואהבת ה' לעמו חדלו, ח"ו⁷⁷. בפתיחה זו הוא מדגיש ש"אָבִינוּ שֶׁבְּשָׁמַיִם" הוא הוא "צוֹר יִשְׂרָאֵל וְגֹאֲלֵנוּ"⁷⁸, המגלה שוב כאן בארץ אבותינו את אהבתו לעמו ובריתו הנצחית עמו.

אשרינו שזכינו לחזות בהתגשמות תפילת כל הדורות "אֶהְבֶּתְּ עוֹלָם תְּבִיא לָהֶם, וּבְרִית אֲבוֹת לְבָנִים תִּזְכֹּר", "וְאֶהְבֶּתְּךָ אֶל תַּסִּיר מִמֶּנּוּ לְעוֹלָמִים", "וְהוּא יוֹשִׁיעֵנוּ וְיִגְאֲלֵנוּ שְׁנִית". ואשרי האב שזכה שבנו, הרב ד"ר יעקב הרצוג ז"ל, יהיה האחראי מטעם מדינת ישראל על היחסים הדיפלומטיים עם הוותיקן. ביום ירושלים תשכ"ח הוא סיפר על חוויותיו מביקורו ברומא לאחר מלחמת ששת הימים, ותיאר את המהפך החיובי שחל ביחס הוותיקן למדינה, לאחר שכמה שנים קודם לכן עוד הסית הוותיקן את העולם הקתולי נגדנו, ולא רצה להכיר בהעברת בירת ישראל ומשכן הממשלה לירושלים⁷⁹.

76 לדוגמה, בברכת "יוצר אור": "תִּקְנוּ לְהִזְכִּיר מִידַת לַיְלָה בְּיוֹם הַהוּצֵא מִלֵּב הָאֶפִיקוֹרְסִים שְׂאוֹמְרִים שְׂמִי שְׂבֵרָא אֹר לֹא בְרָא חוֹשֶׁךְ" (שו"ע או"ח נט, א בשם תלמידי ר' יונה), וכן תִּקְנוּ לומר בברכה זו קדושה "כדי להוציא מלבם של כופרים שאומרים עוב ה' את הארץ ונתן הממשלה לשמש ולשאר המאורות והם עושים חפצם בכל אשר ירצו, ואינו כן" (ר"ד אבודרהם, סדר תפילות החול, ברכת יוצר). וראה דוגמאות נוספות בפרק ט של "נתיב בינה" הנ"ל, "הפולמוס בדעות נפסדות בסיודר", ובפרט בעמ' 91.

77 אמונת הבל זו עברה כמה תמורות מאז הקמת מדינת ישראל, כנ"ל בדברי הגר"ד סולובייצ'יק, ובקרב מספר ניכר מהכנסיות אף בוטלה לגמרי. במהלך שבעים השנים האחרונות, עקב התקדמות גאולתן של ישראל, נאלץ הוותיקן "לעדכן" כמה פעמים את יחסו כלפי העם היהודי ומדינת ישראל. בחורף תשע"ה אף הודיע הוותיקן על התנגדותו למיסיון המכוון כלפי יהודים.

78 "אָבִינוּ שֶׁבְּשָׁמַיִם" מקביל ל"צוֹר יִשְׂרָאֵל וְגֹאֲלֵנוּ", היינו הצירוף "אָבִינוּ שֶׁבְּשָׁמַיִם" מתאר את הצירוף הבא אחריו "צוֹר יִשְׂרָאֵל וְגֹאֲלֵנוּ" (פוקס, עמ' 125).

79 ראה בספרו "עם לבדד ישכון", עמ' 63. כשחזר הרב ד"ר יעקב הרצוג ארצה זימן אותו הפטריארך היווני של ירושלים כדי למחות על כך שהוא דן על עתיד ירושלים עם אנשי הכנסייה הקתולית ולא איתו, "הפטריארך ה-96 של ירושלים מאז ייסוד הפטריארכיה היוונית בשנת 451", ובפרט שהוא ידיד המדינה... הוא סיפר כי בשעה שדיבר הפטריארך הוא נזכר במצב העם היהודי באותה שנת 451 למנינם... כשהוקמה הפטריארכיה במטרה להצהיר שירושלים נלקחה מידי היהודים לעולמי עד, והיא עתה שייכת לכנסייה. הוא חשב בליבו: "לו היה אז יהודי נכנס לבית כנסת ברומא... ואומר

סיכום

לאור הביורור העובדתי שהרב הרצוג הוא שניסח את פתיחתה של תפילת "אבינו שבשמים" הצענו שפתיחה זו נבחרה כדי להיות כעין "תקיעת אצבע" בעיניה של הנצרות, ומטרתה להדגיש ש"אבינו שבשמים", שאליו מתפללים גם הנוצרים, הוא הוא "צור ישראל וגואלו", הא-ל שהושיע את עמו והרימו מאפר השואה וסייע לו להקים את מדינת ישראל, ראשית צמיחת גאולתנו.

יהי רצון מלפני אבינו שבשמים, שכשם שזיכנו לחזות בניסים ובנפלאות בהקמת המדינה, פיתוחה ושגשוגה הפלאי במישורים רבים, בשמירת בטחונה, בקיבוץ גלויות מדהים, ובקימום עולם התורה בארץ ובתהליך של שיבת העם אל ה' - כן ימשיך לזכותנו בהשלמת הגאולה ובהשלמת תפקידה של המדינה, כפי שכתוב בתפילה המיוחדת שנתחברה לשלומה.

לחברו: 'השמעת, מבקשים לחתום את גורל ירושלים, לנתק אותנו לאורך ימים מהעיר הזאת, וכבר מינו לה פטריארך'. והשני היה אומר לו: 'בעוד 1550 שנה יבוא יום ופקיד יהודי יופיע לפני הירש של הפטריארך הזה, מס' 96, והירש יגיד לו: העיר שלכם, כולה שלכם. אבקש ממך רק דבר אחד: בתוך המקומות הנוצריים אל תעדיף את רומא... אני הקובע' -- כל השומע זאת היה חושב את המדבר למשוגע". כמובן שבימינו מקבלים הדברים משנה תוקף, וד"ל.

לעילוי נשמת

הרב חיים אליעזר מילר זצ"ל

תלמידים של הרב יחיאל יעקב וינברג ושל הרב שמואל רוזובסקי זצ"ל

למד ולימד תורה כל חייו בעמקות ורחבות ובהירות ושמחה

שימש בין השאר כר"מ ראשי בישיבת הגולן וכראש ישיבת מעלות

אהוב על תלמידיו שנשארו קשורים אליו עד סוף ימיו

נלב"ע ב"א טבת תשפ"ג

תנצב"ה

